

HET ABBASIDISCH KALIFAAT: GOUDEN EEUWEN VAN DE ISLAM

INLEIDING

Laat je meevoeren naar samenlevingen ten tijde van de sprookjes van 1000-en-een-nacht. Alleen gaat het hier niet om een sprookje! In deze lessen krijg je een korte inleiding over de geschiedenis van de islam en vervolgens wordt er dieper ingegaan op de hoogtijdagen van de islam, het kalifaat der Abbasieden.

Het woord 'islam' treffen we, waarschijnlijk voor het eerst, aan op een inscriptie uit 691 op de beroemde mozaïekband in de Rotskoepel in Jeruzalem. Het woord 'islam' was de naam van een nieuw geloof. De Arabische veroveringen waren toen in volle gang en Mohammed, de profeet*, was al overleden.

Mekka, Medina en Jeruzalem waren belangrijke religieuze plaatsen voor de islam. Medina was de vroegste hoofdstad en daarna werden dat achtereenvolgens Damascus en Bagdad. Uit teksten die later samen 'de Koran*' gingen heten, bleek de islam verkondigd te zijn door een profeet die Mohammed heette. Rond 630 zou hij nog in leven zijn geweest en zag hij zich als de boodschapper van Allah (God). Tijdens zijn leven zou hij zich regelmatig in een grot terugtrekken om te mediteren. Op 40-jarige leeftijd werd hij in die grot Hira, net buiten Mekka, bezocht door de engel Jibril (Aartsengel Gabriël) en kreeg hij zijn eerste openbaring van God. In Mekka had Mohammed maar een handjevol aanhangers. Uiteindelijk voelde hij zich daar zo onveilig dat hij verhuisde naar Medina. Vanaf dat moment kwam stapsgewijs de islamitische staat tot stand. 622, het jaar van zijn emigratie naar Medina, werd het begin van de islamitische jaartelling.¹



Bron 1: Mozaïekversiering op een zuil in de Rotskoepel in Jeruzalem met teksten uit de Koran

Net als de christenen en de joden, verkondigde Mohammed het geloof in één God, Allah. Ook de bredere geloofsleer die hij verkondigde, vertoont overeenkomsten met de ideeën en geschriften van het christendom, jodendom en plaatselijke religies. De teksten die Allah aan hem zou hebben geopenbaard zijn opgenomen in de Koran, het heilige boek van de islam. Net als in de Bijbel, staan in de Koran voorschriften voor de gelovigen.ⁱⁱ

Na de dood van Mohammed (± 632) vond er een interne machtsstrijd plaats en werd Mohammed in eerste instantie opgevolgd door twee kaliefen die vroege bekeerlingen waren en met hem de migratie naar Medina hadden ondernomen*. De derde kalief, 'Uthman, behoorde tot de clan van de Umayyaden. Gedurende de heerschappij van de eerste drie kaliefen, vonden grote veroveringen plaats.ⁱⁱⁱ Delen van Azië, Afrika, Europa en het Midden-Oosten werden met elkaar verbonden en een deel van de mensen in de veroverde gebieden bekeerden zich tot de islam, ook niet-Arabieren. Toen de Umayyaden de macht in het kalifaat overnamen, verplaatsten zij de regering van Medina naar Damascus in Syrië, omdat die stad veel centraler lag en ze daar een machtsbasis hadden opgebouwd. In veel regio's hadden de lokale opperheren de macht, omdat het onmogelijk was al die gebieden vanuit Damascus in de gaten te houden. Dat de Umayyaden uiteindelijk het veld moesten ruimen, kwam omdat zij niet alle groepen in de nieuw veroverde gebieden aan zich wisten te binden en ze beticht werden een voorkeursbeleid te voeren waar de Arabische elite in Syrië van profiteerde.^{iv}

GOUDEN EEUWEN VAN DE ISLAM: DE ABBASIEDEN (750 – 1258)

In de loop van de eerste helft van de 8^e eeuw wordt het verzet tegen de Umayyaden sterker. Een van de oppositiegroepen noemen zichzelf Abbasieden omdat ze claimen af te stammen van de oom van Mohammed, al-Abbas. Ze beweren dus directe nakomelingen van Gods boodschapper, Mohammed, te zijn.^v De Abbasieden sturen predikers naar de noordoostelijke provincie Khorasan waar ze veel aanhang verwerven. Toen Walid II, opvolger van de laatste grote kalief der Umayyaden, werd vermoord, ontstond er een heftige strijd om de macht. Veel inwoners van de oostelijke provincies van het Umayyadisch kalifaat wilden niet meer geregeerd worden door een regering in het verre Syrië die alleen maar belasting ophaalde en daar niets tegenover stelde. Uiteindelijk werden de Umayyaden verslagen aan de randen van de Nijldelta en werd Abu 'l-Abbas, beter bekend als al-Saffah (bloedvergieter), tot nieuwe kalief benoemd in Kufa (stad 150 km ten zuiden van Bagdad in Irak). Hij regeerde uit de naam van God en zag zich als de leider van de gemeenschap van moslims.

Tijdens het kalifaat van al-Mansur werd in 762 Bagdad (= geschenk van God), gesticht als hoofdstad voor het rijk der Abbasieden. Al-Mansur koos voor deze plaats, omdat die gunstig lag aan de Tigris en nabij de Eufraat. Op die manier konden gemakkelijk voedsel en andere benodigdheden naar de stad vervoerd worden vanuit diverse gebieden, zoals bijvoorbeeld Mesopotamië. Het werd een prachtige ronde stad (volgens sommige onderzoekers geïnspireerd op de theorieën van de Griek Euclides, vader van de meetkunde) omringd met vier muren, die werden onderbroken door vier toegangspoorten.^{vi}

Het heeft vier jaar geduurd voordat de stad klaar was. Uit bronnen is gebleken dat er salaris is uitbetaald aan meer dan 100.000 architecten, ambachtslieden en arbeiders. De officiële naam werd Madinat al-Salam (= Stad van de Vrede). Omdat de stad in een cirkel was gebouwd werd hij ook wel al-Mudawwarah genoemd, dat betekent 'ronde stad'.

Tijdens de regeerperiode van Harun al-Rashid, de kleinzoon van al-Mansur, maakte Bagdad zijn grootste bloeiperiode door. Behalve dat het economisch erg goed ging, verzamelden zich aan het hof van Harun veel wetenschappers zoals schrijvers, historici, filosofen, medici, et cetera. Arabische wetenschappers bouwden voort op de Griekse, Perzische en Indiase cultuur en veel wetenschappelijke werken uit die tradities werden in het Arabisch vertaald. Kaliefen investeerden in een soort academie voor wetenschappen ('Huis der Wijsheid') en bouwden een sterrenwacht en een grote bibliotheek.^{vii} In die bibliotheek waren heel veel Griekstalige filosofische en wetenschappelijke werken te vinden. Al deze werken werden in de loop van de negende en tiende eeuw in Bagdad naar het Arabisch vertaald. Er was minder aandacht in die tijd voor historische werken of literatuur uit de Griekse traditie, omdat de Arabieren zelf meesters waren in de vertel- en schrijfkunst. Via de vertalingen in het Arabisch hebben wij tijdens de Renaissance in Europa kennis gemaakt met een aantal belangrijke wetenschappelijke en filosofische werken uit de Griekse Klassieke Oudheid. Voor die tijd waren slechts een deel van die werken bekend in noordelijk Europa.

Tegenwoordig wordt astrologie door veel mensen gezien als een vorm van bijgeloof. Hoe boeiend is het om te weten dat ten tijde van het Abbasidisch kalifaat Astrologie*, naast Astronomie* een belangrijke wetenschap was.^{viii} De Abbasidische wetenschappers ontleenden veel kennis op dit terrein aan hun Perzische voorgangers. In de tweede les wordt ingegaan op de rol van vrouwen tijdens het de glorie-tijd van het Abbasidisch kalifaat.

VRAGEN

1. In de Rotskoepel in Jeruzalem staan op de zuilen teksten uit de Koran die een aanval zou zijn op de christelijke 'Heilige Drie-eenheid': de vader (God), de zoon (Jezus Christus) en de Heilige Geest (binnen het christendom zou God bestaan in drie heilige personen; ook wel de drie-eenheid of triniteit genoemd). Lees de volgende tekst:

"Mensen van de Schrift! Overdrijft niet in jullie godsdienst en zegt niets over God dan de waarheid. De Messias Jezus, de zoon van Maria, is de gezant van God en Zijn woord, dat hij toevertrouwde aan Maria, en een geest van hem. Geloofd dan in God en zijn boodschappers, en zegt niet: 'Drie'. Houdt daarmee op, dat is beter voor u. God is één God, geloofd zij hij! Dat hij een kind zou hebben. Hem behoort wat in de hemelen en wat op aarde is, en God volstaat als bewindvoerder. (Koran 4:171)"^{ix}

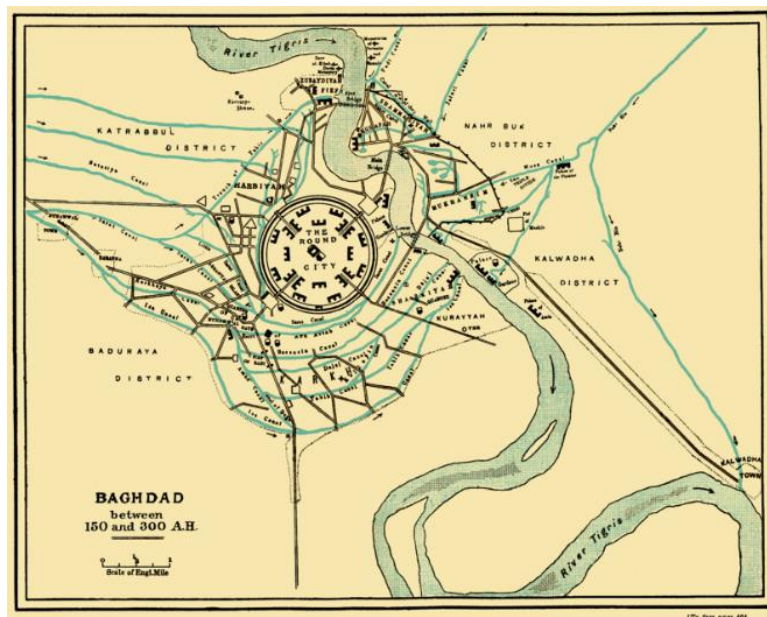
- a. In welk opzicht blijkt uit de bovenstaande tekst uit de Koran, dat de islam niet van een drie-eenheid uit gaat, zoals het christendom. Leg dat uit met een voorbeeld uit de bron.
- b. Wat zal een reden van de aanval van de moslims op de overtuiging in het christendom van de drie-eenheid zijn geweest?
- c. Boven de zuidwestelijke zuil stond (in het Engels vertaald):
'the Almighty, the Wise. Lo! religion with God (is) Islam. Those who (formerly) received the Book' (22e zin in de binnenste zuilengalerij, zin uit de Koran). Wat wordt hiermee bedoeld?

2. Bestudeer bron 3: Plattegrond van Bagdad tijdens de hoogtijdagen van het Abbasidisch Kalifaat en lees de tekst over het ontstaan van Bagdad nog eens door.
 - a. Noem twee redenen waarom Bagdad op die plaats door al-Mansur gebouwd is?
 - b. Waaruit kan je opmaken dat er niet alleen moslims woonden in Bagdad?
 - c. Waaruit blijkt dat Bagdad een rijke, ontwikkelde stad was? Noem 3 bewijzen hiervoor.
 - d. Bedenk twee redenen waarom de stad een ronde vorm had.
 - e. Hoe kan het dat er in de legenda "150 – 300 A.H." (= anno Hijra in de islamitische kalender) staat, terwijl het rijk dat Abbasieden zijn glorieus na 750 kende?

3. In het jaar 932 werd de historicus en hoveling Mohammed b. Ali al-Abdi gevraagd om op te schrijven wat de verschillende kaliefen tot dusver voor betekenis hadden gehad. Lees het volgende, zeer positieve, stukje dat hij schreef over Harun al-Rashid:

"Hij heeft zich nauwgezet aan zijn taken gehouden als pelgrim in het voeren van de heilige oorlog. Hij heeft veel gedaan aan publieke werken, stortbakken en forten op de weg naar Mekka, in die stad bij Mina en Arafat (belangrijke plaatsen voor de 'hajj' rituelen) en in Medina. Zijn rijkdom en schatten van zijn gerechtigheid verspreide hij naar al zijn regio's. Hij versterkte de grenzen met het Byzantijnse rijk, bouwde steden, fortificeerde allerlei dorpen zoals Tarsus en Adana, en deed de welvaart van Massissa en Marash opbloeien".^x*

 - a. Waaruit blijkt uit deze bron dat Harun al-Rashid een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de bescherming en bloei van Bagdad?
 - b. Kun je redenen bedenken waarom je de informatie in deze bron ook met een korreltje zout moet nemen?



Bron 2: Plattegrond van Bagdad tijdens de hoogtijdagen van het Abbasidisch Kalifaat

WETENSCHAP TIJDENS HET ABBASIDISCH KALIFAAT: ASTRONOMIE EN ASTROLOGIE

INLEIDING

In de vorige les heb je al het een en ander geleerd over Bagdad tijdens de gouden eeuwen van het Abbasidische Rijk. De volgelingen van het moderne kalifaat, Islamitische Staat (IS), zeggen zich te baseren op die eerste eeuwen van het kalifaat. Zo gebruikt IS, net als de Abbasieden, de kleur zwart in hun kleding en in hun vlaggen. Ze claimen herstel van het kalifaat met de trots en de macht van de Arabieren van weleer.

De strijders van Islamitische Staat nemen echter niet de culturele rijkdom van de Abbasieden over in hun ideologie. Als ze dat hadden gedaan, dan zou IS ook aandacht besteed moeten hebben aan de ontwikkeling van kunst en wetenschap. In de tijd van de Abbasieden werden er zelfs gedichten geschreven over wijn en over de mannelijke liefde voor jongens. Deze kosmopolitische cultuur ontbreekt in het moderne kalifaat van IS volledig. In het moderne kalifaat in Syrië en Irak mocht helemaal geen muziek geluisterd worden, vrouwen moesten in huis blijven of volledig bedekt de straat op en andersdenkenden werden en masse gedood, om over homoseksualiteit maar niet te spreken.^{xixii}

Hoe anders was het in Bagdad tijdens de regering van Harun al-Rashid. Hoe wreed hij ook kon zijn tegenover zijn politieke tegenstanders, zoveel heeft hij betekend voor de cultuur van de stad. Gedurende zijn regering maakte het rijk economisch een bloeiperiode door. Hierdoor was er onder andere geld voor de aanleg van irrigatiesystemen* en werd de landbouw verbeterd. Aan het hof kwamen steeds meer wetenschappers werken.

Net als in het huidige Irak, woonden er tijdens de regeerperiode van Harun al-Rashid verschillende volken, zoals Arabieren, Perzen, Koerden, en aanhangers van verschillende godsdiensten. Zij debatteerden met elkaar en om de argumenten over hun geloof te kunnen onderbouwen, maakten zij gebruik van de Griekse filosofie. Voor de Abbasidische kaliefen was het van groot belang om de mensen in de veroverde gebieden en in Bagdad zoveel mogelijk aan zich te binden, in plaats van te onderdrukken. Ze spiegelde zich aan de Perzische heersers van de pre-islamitische periode. Deze hadden zich gepresenteerd als erfgenamen van de kennis der wereld. Om die reden lieten ook de Abbasieden de Griekse en Perzische filosofie en wetenschap vertalen. Aangezien de Perzen zich op grote schaal bezighielden met Astronomie en Astrologie, gingen de Abbasidische kaliefen zich hier ook voor interesseren.^{xiii}

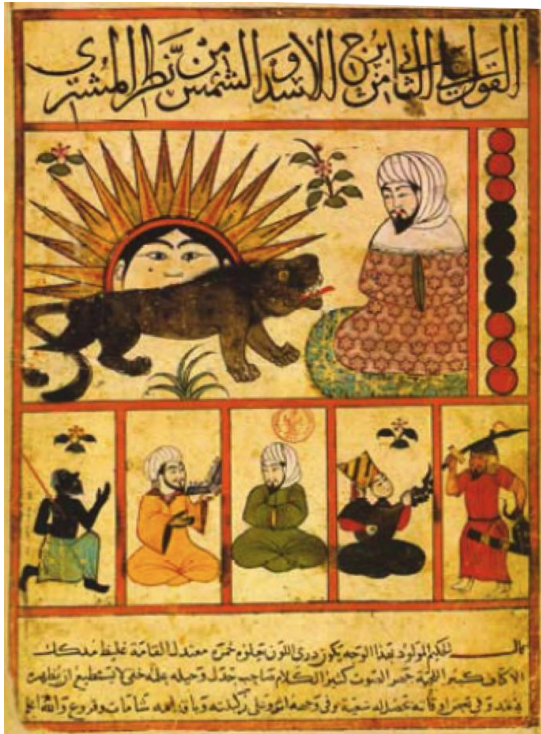
ASTRONOMIE EN ASTROLOGIE BIJ DE ABBASIEDEN

De Abbasidische kaliefen hebben met hun steun een grote bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de astronomie en astrologie en aan andere wetenschappen. De wetenschappers bestudeerden hiervoor werken van de oude Grieken, de Perzen en bronnen uit India en Iran. Ze bewerkten methoden om te meten en berekeningen te kunnen maken van de hemellichamen.

Ze ontwikkelden de kennis over astronomie en astrologie steeds verder en ontwierpen modellen voor het universum en de beweging van de planeten. Ze maakten tabellen voor de beweging van de zon en van de zes planeten. Gedurende de vroege periode van het Abbasidisch kalifaat werd Bagdad het centrum van wetenschappelijk onderzoek op het gebied van astronomie en astrologie.

In die tijd waren er naast de zon en de maan nog maar vijf planeten bekend. Bedoeïenen* hadden vanuit hun traditie kennis over die planeten, over de baan die de zon en de maan maakten door de astrologische tekens en de schaduw van de maan. Ook hadden zij kennis over de seizoenen en daarmee samenhangende fenomenen*, zoals het weer. De Bedoeïenen reisden meestal 's nachts vanwege de hoge temperaturen overdag. Vanwege hun islamitische geloof wilden ze hun berekeningen zo precies mogelijk doen, omdat alleen op die manier nauwkeurig de tijd bepaald kon worden en de richting waarop men naar Mekka ging bidden. Verder was het van belang om precies vast te leggen wanneer er gevestigd moest worden tijdens de Ramadan. Al die verfijnde berekeningen en observaties leidden tot verbeteringen van het instrumentarium en van rekenmethodes en tot het bijwerken van de kalender.

Tussen de 9^e en de 11^e eeuw werden de geometrische modellen van de Griek Ptolemaeus aangepast. Een van de belangrijkste astronomen uit die tijd was Abd al-Rahman al-Sufi (903-986).^{xiv}



Bron 3: afbeelding naar Abu Ma'shar die opnieuw getekend is in de 15^e eeuw. De verschillende plaatjes stellen tekens uit de astrologische dierenriem voor, gerelateerd aan planeten

Bron 4: Astrolabium (v.b. uit 1291)

De kennis van de astronomie was ook nodig om allerlei astrologische voorspellingen te kunnen doen. Het oorspronkelijke idee van astrologie was om bepaalde gebeurtenissen op aarde te verklaren door deze te koppelen aan de stand van de sterren of iemands toekomst te kunnen voorspellen. Dit deed men aan de hand van de stand van de planeten en de stand van de verschillende astrologische tekens op het moment van de geboorte van iemand. Op den duur werd de wetenschap van de astrologie steeds verder uitgebreid. Zo kwamen er veel omvangrijkere horoscopen met diverse voorspellingen. Die voorspellingen hingen af van het exacte aantal graden waarop de diverse planeten zich op een bepaald moment bevonden. De sterkte en de zwakte van een planeet hingen af van de positie waar die planeet zich op dat moment bevond ten opzichte van andere planeten. Een astroloog moest naast zijn kennis over astronomie en astrologie vertrouwen op de kennis die hij had over zijn opdrachtgever. De straffen op verkeerde voorspellingen konden heel hoog zijn en in sommige gevallen zelfs fataal.

De meest bekende astroloog uit de tijd van de Abbasieden was Abu Ma'shar al-Balkhi. Een beroemd werk van hem is *al-Madkhal al-kabir* (De grote introductie tot de Astrologie). Dit werk is later van bijzondere betekenis geweest voor christelijke Europa. Er wordt in het boek bijvoorbeeld de theorie van de getijden uitgewerkt. Daardoor leerden de Europeanen, nadat het werk van Abu Ma'shar al-Balki in het Latijn vertaald was, over de wetten van eb en vloed.^{xv}

Astrologie was overigens toen al omstreden en lang niet overal geaccepteerd als wetenschap. Dit blijkt uit de verschillende anti-astrologische geschriften van middeleeuwse theologen, juristen en filosofen. Veel van hen geloofden dat astrologie inging tegen de grondbeginselen van de islam, omdat met de astrologie aan andere zaken krachten werden toegekend, anders dan aan God. Volgens de islam kan alleen God menselijke gebeurtenissen bepalen. Dit weerhield veel astrologen er niet van hun beroep te blijven uitoefenen in die tijd. Sterker nog zij boden hun diensten vaak aan in bazaars en zelfs op het hoogste niveau, aan het hof van de kalief. Mensen moesten betalen om hun horoscoop vast te laten stellen. Veel astrologen waren ook werkzaam bij de rechtbanken.^{xvi}

VRAGEN

1. De officiële naam van Bagdad is: Madinat al-Salam. Dat betekent stad van de Vrede. Lees de inleiding nog eens door.
 - a. Zou je Bagdad een stad van de Vrede willen noemen ten tijde van de Abbasieden? Leg uit waarom.
 - b. Wat hebben de kaliefen hieraan bijgedragen om dit te bereiken?
 - c. Bedenk met behulp van de les drie gevolgen van het binnenlandse beleid van de eerste Abbasidische kaliefen voor Bagdad.

2. Lees onderstaande teksten:

“We moeten ook het leven van Profeet Mohammed overwegen en hoe zijn vrouw, Umm Salama, een in mannen geïnteresseerde mannelijke dienaar had die ‘Hit’ heette. Bovendien waren daar ook Tuways en al-Dalal. Deze individuen, die bekend waren als ‘mukhannathum (is transgenders)’, werden gerekend tot de metgezellen van Mohammed, of zijn discipelen en vrienden. De transgenders hebben zelfs als gardes gediend in het graf toen Mohammed stierf.”*

“Kaliefen zoals Al-Amin in de 8^e eeuw van het Abbasidisch kalifaat, werden in beslag genomen door relaties met dezelfde sekse. Het is beschreven dat de strijders van Abu Muslim, die de Umayyaden heeft verslagen, sliepen met hun mannelijke ondergeschikten. Terwijl er zeker perioden waren van onderdrukking en wetenschappers heftig debatteerden of bepaalde daden nu wel of niet toegestaan waren, kan geconcludeerd worden dat de islamitische beschaving niet alleen tolerant was, maar ook homoseksuele relaties accepteerde.”^{xvii}

- a. Werd homoseksualiteit volgens de bronnen tijdens de periode van de vroege islam mogelijk geaccepteerd? Geef twee argumenten aan de hand van de bronnen om jouw antwoord te onderbouwen. Je mag natuurlijk ook andere bronnen gebruiken.
 - b. Wat was/is het lot van homoseksuelen in het kalifaat van Islamitische Staat?
 - c. Vind je dat Nederlanders tolerant zijn ten aanzien van homoseksuelen? Geef aan waarom je vindt dat dat wel of niet zo is.
3. In de tweede alinea wordt over de wetenschap van astronomie en astrologie gesproken.
- a. Wat is het verschil tussen astronomie en astrologie (je mag dat opzoeken)?
 - b. Toon aan dat astrologie ten tijde van het Abbasidisch kalifaat wel degelijk een wetenschap was aan de hand van voorbeelden uit de tekst.
 - c. Leg uit waarom astrologie al vanaf het begin omstreden was en nog is.
4. Bekijk bron 5 en 6 voor de volgende opdrachten
- a. Leg uit wat je met een astrolabium kunt doen. Je mag op de volgende site kijken: <http://www.sterrenkunde.nl/index/encyclopedie/astrolabium.html>; Schrijf vervolgens in eigen woorden wat je ermee kunt doen.
 - b. Bron 6 is een astrologische tabel uit het jaar 905. In dat jaar staat Neptunus gelijk aan Pluto. De tekens rondom de cirkel zijn de tekens uit de dierenriem. Is er veel veranderd in onze tijd ten opzichte van die tijd als het gaat om astrologie?
 - c. Hecht jij waarde aan een horoscoop, bijvoorbeeld uit een krant of tijdschrift? Leg uit waarom wel of niet.
 - d. Veel astrologen waren werkzaam bij rechtbanken tijdens het rijk van de Abbasiden? Wat zegt dat over het Abbasidisch kalifaat? Uitleggen.

BRONVERMELDING

- ⁱ Driessen H., *In het huis van de islam, Geografie, geschiedenis, geloofsleer, cultuur, economie en politiek*, SUN, Nijmegen/Amsterdam, 1997, blz. 31-58
- ⁱⁱ Berents D. e.a., *Memo, geschiedenis voor de bovenbouw, Havo*, Malmberg, 's -Hertogen Bosch, vierde druk, 2011.
- ⁱⁱⁱ Driessen H., blz. 31-58
- ^{iv} Khan, A.K., Islamic civilisation, episode 20, the Abbasids, 11th of December 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=wS23E9IGhdk>.
- ^v Kennedy, H. Caliphate, *The history of an Idea*, Basic Books, New York, 2016, blz. 63-97.
- ^{vi} Kennedy, H. blz. 72.
- ^{vii} Schrijver onbekend, Bagdad de Eeuwige stad; Bagdad is tegenwoordig dagelijks nieuws. Helaas is er niet veel dat herinnert aan de hoogtijdagen van de stad, maar een rijke geschiedenis is haar deel, <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/57817-bagdad-de-eeuwige-stad.html>.
- ^{viii} Mulder E. De intellectuele explosie van Bagdad, 25 maart 2003, <https://www.trouw.nl/cultuur/de-intellectuele-explosie-van-bagdad~af31a0d0/>.
- ^{ix} Gurabalbayn, De Rotskoepel in Jeruzalem, 8 mei 2016, <https://ghurabalbayn.wordpress.com/2016/05/08/am-de-rotskoepel-in-jeruzalem/>.
- ^x Kennedy. H. blz. 101.
- ^{xi} Kennedy, blz. 63-97.
- ^{xii} Hoekman J., Middeleeuws kalifaat was verademing in vergelijking met IS, 10 september 2015, Reformatorisch Dagblad, <https://www.rd.nl/middeleeuws-kalifaat-was-verademing-vergeleken-met-is-1.494586>.
- ^{xiii} Mulder E., De intellectuele explosie van Bagdad, 25 maart 2003, Trouw, <https://www.trouw.nl/cultuur/de-intellectuele-explosie-van-bagdad~af31a0d0/>.
- ^{xiv} Sardar M., Astronomy and Astrology in the Medieval Islamic World, Augustus 2011, Department of Islamic Art, http://www.metmuseum.org/toah/hd/ast/hd_astr.htm.
- ^{xv} Hill, D.R., *Islamic Science and Engeneering*, University Press, Edinburgh, 1993, blz. 56-57.
- ^{xvi} Sadar M., Astronomy and Astrology, etc.
- ^{xvii} Olomi A., The Roots of Homophobia and Anti-Gay Sentiment in the Muslim World, juli 2015 <http://islamiccommentary.org/> Secundaire bron.